

NĚKOLIK POZNÁMEK KE KONCEPTUALIZACI TZV. KLIENTSKÉHO SYSTÉMU

Viktor Rumpík

Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
rumpik.viktor@seznam.cz

Some notes on the conceptualization of so-called client system

Abstract—The article, based on textual analyses and long-term fieldwork, is devoted to the theme of the alternative conceptualization, via the well-known concepts of social network and transnationalism, of Ukrainian labour migration into the Czech Republic. The aim of the survey, which is conceived in a processual way, is to draw attention to the confusing term “system”, often connected with labour migration. The author provides an insight into something he refers to as a “client system”. At the beginning of his thesis, he introduces various concepts of “brokering zarobitka” and “broker” which might be viewed as more appropriate for the analysis of labour migration. The author, aware of the commonly known facts about labour migration, puts forward his argument that the concept of a so-called client system should be replaced by another, more adequate, term.

Keywords—network; transnationalism; migration; Ukraine – Czech Republic; broker/brokering; client system; zarobitka

ÚVOD A CÍLE STATI

„Mafián to je tvůj taťka, tvoje mamka, tvůj Bůh... víš Viktor...“ (Paní E., Plzeň, září 2016)

PŘEDKLÁDANÝ text je založen primárně na analýze textů a následně etnografickém výzkumu ukrajinské pracovní migrace do západočeského města Plzeň. Výzkum probíhal v letech 2013–2016. Na meta-teoretické úrovni se zabývám konceptem tzv. klientského systému a způsoby jeho užívání.

Text je dělen do dvou částí: první kapitoly se věnují cíli studie, problematizaci termínu klientský systém a teoretickému i metodologickému přehledu. Následně na základě konceptů načrtnutých v první části seznamuji čtenáře s praktickými důvody, které objasňují, proč je empiricky koncept klientského systému těžko uchopitelný a při diskuzích o pracovní migraci neumožňuje dobře porozumět sociální praxi a tomu, jak sami aktéři rozumí celému procesu zprostředkování pracovní migrace. Už jen kvůli faktu, že slovo „klient“ je používaný pouze malou a specifickou skupinou migrantů (viz níže), vyžaduje si termín pozornost této stati.

Předmětem zájmu je tedy zejména upřesnění konceptuální roviny. Autory užívaný pojem klientský systém je svým, byť ustáleným, pojmenováním matoucí. Klientský systém je vnímaný autory jakožto organizace pracovní migrace, představuje souhrn praktik, zajišťujících práci, bydlení, finanční podporu a v neposlední řadě ochranu pro pracovní migranty – primárně z Ukrajiny.¹

Cílem studie je znovu promyslet obecné představy o ukrajinské pracovní migraci, adaptaci a zprostředkování na základě procesuálního přístupu a známých konceptů sítí a transnacionalizmu. K nutnosti rekonceptu-

¹ V této stati nekladu důraz na vymezení migrantů na základě národní (etnické) příslušnosti. Povaze migrace, jejím aktérům a proměnám, kterými v posledních letech prošla, se věnuji v jiném dřívějším textu (Rumpík 2015). Obecně uvádím některé veřejně známé skupiny migrantů s vědomím, že jejich pracovní migrace a s ní spojené procesy mají víceméně shodný charakter. Při analýze neužívám etnické klasifikace jako analytický nástroj, resp. pouze do té míry, do jaké je relevantní pro aktéry (srov. Baumann 1996).

alizace vybízí i různé užívání pojmu klientský systém v rozličných kontextech – expertním, mediálním, lidovém, které jsou s organizací pracovní migrace spjaté. Zabývám se otázkou, do jaké míry lze hovořit o zprostředkování pracovní migrace jako o „systému“.

Argumentuji, že debatami o tzv. klientském systému je vytvářena rétorická figura, která evokuje – ač metaforicky – uvažování o pevně daných strukturách. Autoři prvního desetiletí 21. století jej představují jako systém, který je považován za dominantní modus operandi pracovní migrace již od 90. let. Někdo může zmínit, že termín je pouze metaforou, nezapomínejme na studii amerických kognitivních antropologů George Lakoffa a Marka Johnsona *Metafory, kterými žijeme* (2002). I pouhé metafory konstruují uvažování o realitě. Jak správně uvádí Ondřej Hejnal s Jiřím Mertlem (2013, 145–146): „Využití metafor [...] může být vědomé, kdy aktér sám s rozmyslem používá určité metafory, aby přesvědčil recipienty o ‚správnosti‘ a ‚pravdě‘ toho, co říká. [...] Prostřednictvím metafor konstruujeme to, co vnímáme jako ‚pravdu‘ či ‚fakt‘.“

Zvláště při používání pojmu klientský systém v jiných kontextech dochází k nesprávnému pochopení celého procesu ukrajinské migrace. Metafora „zprostředkování jako systém“ nebo „ukrajinský klientský systém je mafiánský systém“ bývá využita k vygenerování problému. Zvláště v oblasti sociální práce a bezpečnostní i migrační politiky referuje k „neporazitelnému“ protivníkovi, který má své stále místo mezi migranty. Ukrajinské pracovní migraci je tak nutně vnucena negativní kvalita, která se dále nabaluje ve výzkumech obchodování s lidmi a nucené práce negativními konotacemi. Avšak, jak upozorňuje Nekorjak (2006; 2009), a jak vyplývá z etnografie, zprostředkování má dvě strany mince a negativní konotace spojené s metaforou „klienta“ a „systému“ jsou mezi migranty mnohdy odsunuty na druhou kolej, či dokonce negovány. V různých kontextech a výpovědích pak pojem znamená něco jiného a váží se na něj různé významy. Ve finále se stává pojmem matoucím a analyticky neuchopitelným.

Opustím tedy raději termín klientský systém a jeho problematizaci se budu věnovat

dále. Navrhuji zde prozatím, dle mého, vhodnější analytický termín – spjatý s prostředím pracovní migrace. To, co bylo dosud nazýváno klientský systém, budu nazývat jednoduše zprostředkováváním zarobitky² a klienta zprostředkovatelem. Věřím, že termín zprostředkovatel je zde vhodnější, neboť on je aktivním tvůrcem aktu zprostředkování pracovní migrace. Zarobitku chápu jako proces pracovní migrace za hranicí. Pojem pochází z ukrajinsko-jazyčného prostředí. Navíc vychází (na rozdíl od klientského systému) z emické perspektivy a běžně se užívá i mezi migranty. Termín zprostředkovávání zarobitky, který navrhuji, zahrnuje celý soubor praktik, které jsou s pracovní migrací spjaté od počátku hledání cest za hranicí až po vytváření transnacionálních vazeb. Důvodům, které vedou ke změně termínu, a tím i konceptuální rétoriky, se věnuji v této stati.

METODOLOGIE

Použitou metodou je analýza pojmů, ve kterých se o pracovní migraci Ukrajinců uvažuje v českých studiích sociálních vědců v prvním desetiletí 21. století. K této analýze si sekundárně vypomáhám etnografickým výzkumem, který proběhl v letech 2013–2016.³ K analýze textu i kvalitativních dat byla užita „paper and pencil“ metoda kódování a zčásti program

² Termín zprostředkování zarobitky odpovídá termínu zprostředkování pracovní migrace. Váže se však primárně na prostředí ukrajinské pracovní migrace. Vychází z ukrajinského slova *zarobitka* – tedy práce za hranicí. Zprostředkovávání a zprostředkovatel zde není jen pasivním prostředníkem, ale poskytovatelem služby za úplatu – případně za stržení části mzdy. Takový člověk nabízí celý balík služeb, celou zarobitku, za finanční úplatu – migrant využívá tuto možnost k práci v zahraničí a celý proces graduje v procesu zarobitkování (viz dále v textu).

³ Vzorek zahrnuje 41 osob rozdělených do dvou skupin. V první skupině tzv. „imigrantů“ je osm informátorů, se kterými jsou vztahy bližší a zbytek osob jsou osoby, s nimiž byly rozhovory vedeny pouze jednou, maximálně dvakrát, a to neformálně – nestrukturovaně nebo polostrukturovaně. Jazyk byl volen s ohledem na jazykovou vybavenost informátora – český/ruský a ukrajinský-zakarpatský – s tlumočnickem. Tazatelem byl výhradně autor textu. V druhé skupině jsou experti – zástupci úřadů, policie, sociálních služeb ad. Součástí výzkumu byly i terénní výzkumy v Zakarpatské a Lvovské oblasti Ukrajiny v rozsahu 14 dnů až měsíce opakovaně. Kvalitativní část byla doplněna o kvantitativní dotazníkové šetření se 111 osobami.

Maxqda. V textové analýze došlo k vyhledávání a sortování jednotlivých významů pojmu klientský systém. Pojmy uvažování o zprostředkovávání byly analyzovány v 9 studiích (Uherek et al. 2004; 2008; Černík 2005; 2006; Nekorjak 2006; 2009; Čermáková 2008; Černík et al. 2005; Leontieva a Nečasová 2009), 2 článcích (Livinský a Kočík 2003; Belková 2013), 2 výzkumných zprávách (Černík et al. 2005; Výzkum obchodu... 2005). Na základě zjištěných dat jsem provedl diskuzi s pojmem klientský systém a termín jsem nahradil vlastním, a došlo tak k traktaci konceptů zarobitky, zprostředkování, zarobitkování.

KLIENTSKÝ SYSTÉM VE STUDIÍCH O PRACOVNÍ MIGRACI – ANALYZOVANÉ STUDIE

Součástí antropologické perspektivy zaměřené na téma pracovní migrace jsou práce Zdeňka Uherka et al. (2004; 2008). Práce jeho týmů obsahují nejednu odbočku od migračních trendů Ukrajinců k zprostředkovávání a organizaci migrace, které se uplatňují při migraci Ukrajinců z oblastí Zakarpatské Ukrajiny. Pojednává zejména o institucionalizaci klientského systému, a to ve třech etapách. Hovoří o etapě tzv. živelného období ukrajinské migrace do roku 1996; následně o tzv. transformačním období od poloviny 90. let do přelomu století; poslední zachycenou etapou⁴ je tzv. stabilizační období po roce 2001, kdy byla zavedena vízová povinnost (blíže Uherek et al. 2004). Uherek uvádí vhodné koncepty pro uchopení problematiky, a to na základě teorií migračních sítí a transnacionalizmu. Migrace Ukrajinců pro něj není diskontinuální jev a navazuje na historické i sociální mosty.

Sociální antropolog Jan Černík sleduje roli neformální ekonomiky a práce v rurálním prostředí Sovětského svazu ve vztahu k utváření současné podoby zprostředkovávání

⁴ Pro dokreslení uvádím možnost navázat tzv. obdobím sekundární transformace, které nastává po započetí tzv. ekonomické recese a přispívá ke změně organizace pracovní migrace prostředníky z Ukrajiny. Stejně jako Nekorjak mluví o klientském systému jako o instituci, která nemůže být oproštěna od instituce státu, podobně nelze opřít jednáni a utváření sociálních vazeb a jednáni od utváření imigrační, a zejména integrační politiky. O této tematice pojednávám v předchozí studii (Rumpík 2015).

a organizaci pracovní migrace z postsovětského prostoru. Černík (2004; 2005) přispívá do diskuze o tom, zda, a do jaké míry jsou organizační formy ekonomické migrace determinovány socio-kulturními předpoklady země původu. Klientský systém pak přirovnává ke kvazi feudalizmu, který strukturálně odpovídá stejným institucím, které byly etablovány v před-sovětském Rusku v době vazalství a po pádu carizmu přetrvávaly v sovětském Rusku v podobě každodenního ekonomického neformálního jednání v socialistické společnosti.

Michal Nekorjak (2009) se zabývá klientským systémem zejména ve své dizertační práci. Ukazuje, že logika fungování klientského systému je pevně spjata s tím, jak funguje instituce státu, trh práce, zájmy a lobby jednotlivých aktérů v rámci mezinárodní – pracovní migrace a poptávky i nabídky na trhu práce. Klientský systém není formován pouze migranty, ale i institucemi cílové země. Jedná se prozatím o nejpropracovanější studie na dané téma, které kriticky shrnují, že ačkoliv se praxe klientů popisuje jako nežádoucí jev, podporující nelegální migraci, vykořisťování či obchod s lidmi, je jakýmsi odrazem migrační situace v České republice. Migranti a jejich praxe balancují na hranici právní legality a nelegality – v jakémsi mezisvětě. Vnáší do problematiky rovněž koncept adaptace na nomickou a ekonomickou rupturu.⁵ Zpřetrhání vazeb tak migranti nahrazují vytvořením vazeb nových. Rovněž je zde klientelismus vázán především na prostředí pracovní migrace, ale posun je zde v důrazu na organizovaný zločin a také na aspekt vlastnictví moci, externalizaci rizik a transformaci kapitálů (směna sociálního a kulturního kapitálu na kapitál ekonomický). Nelze tak opomenout síťovou povahu klientelistické organizace práce a rozložení rizik nerovně mezi aktéry sítí, což je jedním z rysů

⁵ Ruptura – jakožto přetrhání, vyvazování. Koncept nomické a kapitálové ruptury přináší do studia migrace Michal Nekorjak, který uvažuje o migraci jako o nomické (v kontextu Pierra Bourdieho kapitálové) ruptuře. Jedná se o proces vyvazování se a znovu zakotvování subjektu – individua v odlišných sociálních kontextech (Nekorjak 2009). Dále v textu bude termínu ruptura užito právě v této souvislosti, je tedy třeba nahlížet na užití tohoto termínu v kontextu prací Michala Nekorjaka. Původní užití termínu nomická ruptura pochází z výzkumu intimity a rodiny v 60. a 70. letech v pracích Bergera a Kellnera.

tzv. etnických ekonomik, byť v různých sociálních kontextech (Nekorjak 2009; srov. Steiner 2004; Votypka a Stefanča 2005). Nekorjak se nejvíce přibližuje konceptuálně mému vnímání klientského systému ve smyslu uvažování o navazování nových vazeb, které překonávají zmíněné ruptury. Dále hovoří o dvou, hierarchicky uspořádaných stupních klientského systému, v jejichž středu stojí klient v kontaktu na jedné straně s migranty, na druhé straně s organizovaným zločinem.

Dita Čermáková (2008) uvažuje o klientském systému v České republice na základě kvantitativní i kvalitativního výzkumu. Mimo rozdělení aktérů ukrajinského klientelizmu se autorka zabývá významem klientského systému pro pracovní migraci a seznamuje nás, v krátkém, přesto výstižném článku, se základním pojetím tohoto efektivního fenoménu. Jedná se o formu adaptace na nové prostředí, nechybí faktor finančního a pracovního využívání migrantů klienty a rovněž nelze opomenout posun od organizovaného zločinu.

Socioložky Yana Leontieva a Mirka Nečasová (2009) uvažují o způsobu integrace migrantů ze zemí bývalého Sovětského svazu. Jako jednu ze strategií integrace vyzdvihují při hledání práce právě „klientský systém“ (takto uvozený – neboť jsou si, dle všeho, vědomé problematizace pojmu, jíž se věnovali i autoři před nimi). Přesto pojem nebyl revidován, a vnáší tak mlhavý opar na celý pojmový aparát. Podobně se tématu věnuje Leontieva (2006) samostatně.

Vedle výše zmíněných vznikaly práce na téma klientského systému v rámci samostatných výzkumů Mezinárodní organizace pro migraci (Černík et al. 2005), dále například agentury Intermundia o. p. s. (Výzkum obchodu... 2005) s důrazem na obchodování s lidmi. Dále zmíním práci Etnologického ústavu AV ČR (Červinka 2004) či krátké příspěvky v newsletterech organizace Člověk v tísní (Livinský a Kočík 2003) nebo články na webu migrace-online.cz (Belková 2013).

Udělejme ke konci ještě krátkou odbočku k zahraničním studiím (Marques a Gois 2007; Borenkova 2012; Fonseca, Pereira a Esteves 2014), kde se na druhou stranu s termínem klientský systém nepracuje a autoři se přiklánějí ke konceptu zprostředkování, *blatu* a sociál-

ních sítí (Borenkova 2012), nebo teorii dvojího trhu (Marques a Gois 2007). Výčet studií samozřejmě není úplný a není to ani možné právě z důvodu mnoha pohledů na věc. Pro další viz např. Finn (2013); Fedyuk (2006); Малиновська (2011); Кичак (2010; 2012).

Krátký výčet nám umožnil podívat se na užívání pojmu klientský systém v různých diskurzích. Od Uherkova institucionálního pojetí přes formu adaptace a hierarchizaci Nekorjaka nebo Čermákové až po diskurz lidsko-právní v souvislosti s vykořisťováním a obchodem s lidmi. Termín je představován různě, a to vyvolává otázku po tom, co je vlastně onen klientský systém?

TEORETICKÝ ZÁKLAD

Systémový přístup a tzv. klientský systém

Na velmi obecné rovině se v sociologických slovnících setkáme s pojmem (sociální) systém jako souborem jednotlivých, navzájem provázaných prvků, vytvářejících interakce. V tomto smyslu systém jakožto soubor sociálních jednotek (skupin, rodin, jednotlivců) vykazuje rysy relativní uzavřenosti, nízké dynamiky a vysoké homogenity. Dle toho lze tvrdit, že výskyt či změna jedné sociální jednotky v rámci systému ovlivňuje další jednotky, přičemž si zachovává svoji integrální podobu (srov. Velký sociologický slovník 1996). Sociální systém, který je v sociálních vědách konceptualizován jako analytický pojem spojený se jménem Talcotta Parsonse (1991; srov. Mills 2008) představuje společnost jako uspořádaný sociální jev. Pojetí sociálních vztahů na základě „velkých teorií“, je však jakýsi nešvar přístupu sociálních vědců, založený ve strukturálně-funkcionalistickém paradigmatu. Takovou námitku v českém prostředí přináší i Csaba Szaló (2007, 98), kdy hovoří o tom, že „teoretické pojmy politické ekonomie a strukturálního funkcionalizmu, byly na poli sociologické teorie již dávno zproblematizovány. Právě tato teoretická zakotvenost etnografie současných mikro-světů v zastaralých makro-pojmech odražejících představu a projekty minulosti zpochybňuje nárok etnografického výzkumu zobrazovat tyto mikro-světy adekvátně“.

Osobně budu v případě systémové teorie vycházet z procesuálního pojetí Marca Augého

(1999), kdy je podstatné, spíše než na hierarchizovanou strukturu, nahlížet na vztahy jedince a jeho sociálního prostředí a na kauzalitu těchto vztahů. Významný je tak vnitřní charakter tohoto zprostředkovávání – jaké jsou formy, metody „spolupráce“, akce a reakce mezi zprostředkovatelem a migrantem? Zarobitkování není pouze o pasivním zarobitčanovi a aktivním zprostředkovateli, stejně jako pracovní migrace není pouze o vnějších faktorech, které ji ovlivňují, ale i o vnitřních motivacích jejích aktérů. Návrat k individu – aktéru, stojícímu mimo instituce a systémy, tak obnáší rozkrytí jednotlivých praxí a vztahů – kauzalit, které utváří celý komplex zprostředkovávání (srov. *ibid.*). Stejně jako jednotlivé moderní „světy“ komunikují s těmi druhými, a dokonce sdílí některé hodnoty, i „svět“ pracovní migrace nabízí mnohem více zachytitelných vazeb – sítí – praxí – vztahů. Zprostředkovávání vzniká ve specifických podmínkách „světa“ pracovní migrace, nicméně různost a proměna zaměření se na zisk, vznik a zánik sociálních vazeb a transformace procesu v čase vylučuje systémovou optiku. Hovoří o nich i autoři, kteří termín clientský systém běžně užívají (např. Uhrek et al. 2008).

Současná věda nám nabízí naštěstí vhodnější koncepty. Kritika strukturálně-funkcionalistického, a s tím i systémového, přístupu přichází již v 60. letech, kdy vstupuje do sociálních věd naplno koncept sociálních sítí. Navrhují tedy nehovořit o pracovní migraci z Ukrajiny jako o systému – sociální struktuře – ale jako o pohyblivé spleti sociálních vazeb – sociální sítí.

Sítě

Optiku sítí⁶ přináší do antropologického studia tzv. Manchesterská škola a její následovníci, zejména pak John A. Barnes a Elizabeth Bott v letech padesátých. Sociální sítě jsou „souhrnem mezilidských vztahů, které jsou nespécifickými způsoby přirozeně propojeny s jednáním osob a se sociálními institucemi v jejich

⁶ Ve studii je konceptu sociálních sítí užíváno zejména při promýšlení a konstrukci terénu a také při analýze v kvalitativním výzkumu s vědomím, že zde existuje zároveň kvantitativní přístup v podobě tzv. „social network analysis“, nicméně tohoto přístupu se záměrně zříkám a neuvádím jej.

společnosti“ (Barnes in Mitchell 1974, 279). Při studiu migrace využil sociální sítě Clyde Mitchell (1974), když se zabýval migrací rurálního obyvatelstva do měst, přináší tak koncept „social network“. V síťovém přístupu je podmínkou vzájemnost a sociální jednání, které je možné díky analýze sociálních sítí rámcově predikovat (Boissevian 1979). Díky těmto vztahům mají různí aktéři různý přístup ke zdrojům, a tím i k moci (*ibid.*). Převzetí a užití konceptu sociálních sítí z pole antropologie inspirovalo výzkumy a badatele napříč různými disciplínami, včetně studia mezinárodní migrace. A tak v 80. letech, jako jedna z dalších explanačních teorií migrace,⁷ vzniká teorie migračních sítí. Právě koncept sítě je vhodnou perspektivou pro etnografické zkoumání mezinárodní migrace. Jako příklad může sloužit práce Douglase Maseye et al. (1987) v oblasti migrace na mexicko-americké hranici.

Teorii migračních sítí přináší do studia migrace Graeme J. Hugo v 80. letech. Tato teorie klade důraz na význam mezilidských vztahů migrantů v rámci cílového prostoru a země původu (Hugo 1983). Teorie migračních sítí odpovídá na otázku, jak se migrace udržuje a reprodukuje (Baršová a Barša 2005). Migranti tak po příchodu do nové země zachovávají nejen sociální vazby ze země původu, ale zachovávají zároveň sociální vztahy se členy komunity v cílové destinaci, či navazují nové.

„Migrační sítě umožňují snáze překonávat překážky v migraci i vytvářet podmínky k životu v cílových prostorech, ať už s ohledem na bydlení, ekonomickou činnost, péči o děti nebo např. zabezpečení sociálně slabých.“ (Drbohlav a Uhrek 2007) Takto vzniká síť, která jedinci ulehčuje příjezd do země, orientaci v cílové zemi a v neposlední řadě emocionální zázemí.

„Migrační sítě spočívají v meziosobních vazbách, které propojují současné migranty, dřívější migranty a nemigranty ve vysílajících a přijímajících zemích prostřednictvím

⁷ Spíše než o teorie se jedná o jednotlivé koncepty, jelikož žádná z jednotlivých „teorií“ není s obecnou platností schopna popsat komplexní a dynamický proces migrace. Přesto budu užívat pojem migrační teorie, resp. „teorie migračních sítí“ s vědomím, že se o „teorii“ jako takovou nejedná, nicméně je běžné v literatuře pojednávat o těchto konceptech, jako o „teoriích“ (srov. Drbohlav a Uhrek 2007).

přibuzenství, přátelství či společného původu. Zvyšují pravděpodobnost mezinárodního pohybu, neboť snižují náklady a rizika pohybu a zvyšují čisté očekávané zisky migrace.“ (Massey in Baršová a Barša 2005, 275).

Užití teorie migračních sítí počítá s důležitou rolí sociálního kapitálu jedince. Sociální kapitál, lze na základě Pierra Bourdieu (1980) definovat jako souhrn sociálních kontaktů. Alejandro Portes (in Vertovec 2009, 36) dodává, že sociální kapitál je „kapacita jedince, díky které může disponovat zdroji v sociální síti nebo jiné ohraničené sociální struktuře [...]. Tyto zdroje samy o sobě nejsou sociálním kapitálem, ale referují k individuální schopnosti využít je v případě potřeby“.

Podobně jako v případě ukrajinské pracovní migrace toto dokládají další výzkumy po celém světě, z nichž nejznámějším případem budiž studie migrace z Mexika v 70. letech, kdy 90 % všech legálních migrantů získalo své pobyty a stěhovali se za účelem sloučení rodiny nebo na základě vazeb v zaměstnání (Portes a Bach in Castles, de Haas a Miller 2014). V poslední době, tvrdí Drbohlav a Uherek (2007), se pojetí migračních sítí kryje s konceptem transnacionalizmu.

Transnacionalizmus a sítě

Koncept transnacionalizmu se v antropologii objevuje od 90. let 20. století, kdy dochází k přesunu vnímání od komunitaristického chápání lokálně uzavřených komunit k transnacionalistické logice vazeb ukotvených mezi několika prostory. Tyto prostory jsou dané geograficky, ale i sociálně. Klade se důraz na komplexitu a zdůrazňuje skutečnost, že vzniká přehraniční, dynamicky se proměňující síť mezi migranty a nemigranty. Některé studie přistěhovalectví většinou soustředí svůj pohled na etnickou komunitu migrantů, místo aby se soustředily na možné reciproční vazby a pozice v síti mezi imigrační a emigrační zemí. Takto rozumně si počínají např. Linda Basch, Nina Schiller a Cristina Blanc (1994), nebo později Steven Vertovec (2009), a jsou inspirací mého výzkumu.

Síť je jednoduše transnacionální sociální formace vztahů. Koncept sítí je tak zároveň dominantní organizační forma globální ekono-

miky (nabídka pracovních míst, poptávka po levné pracovní síle, kapitalistická logika výroby ad.), a nepočítá tedy pouze s mezilidskými vztahy. Sociální síť tak nejen že určují, jak jsou lidé propojeni, zároveň také zefektivňují cirkulaci zdrojů (Castells 1996; Vertovec 2009, 32–36). To znamená, že tyto transnacionální síť nejsou pouze formacemi mezi jedincem a druhým jedincem na druhém konci sítě, ale utváří celou strukturu vztahů, které se zrcadlí v utváření ekonomik jednotlivých států. Přítomnost sítě tedy produkuje možnost podílet se na ekonomice cílové země i země původu, migranti se tak usazují v cílových destinacích a podílejí se na jejich ekonomice, ale na druhou stranu díky remitencím se angažují zprostředkovaně i na mikro i makro ekonomice zdrojové země (Stojanov, Strielkowski a Drbohlav 2012).

Migrace je tak nutno vnímat jako multidimenzionální ekonomicko-kulturní-politický proces. Během migrace jsou migranti i nemigranti (emigrující – imigrující – nemigrující a navrátilivší se) propojeni skrze výše zmíněné síť. Tímto přetrvávají vazby a utváří se transnacionální sociální prostor. V tomto prostoru některé vazby nezanikají ani po ukončení migrace, jiné zanikají, nebo naopak vznikají vazby nové a nejen sociální, ale i ekonomické, symbolické (tokenem remitencí, zboží a informací).

Reciproční vazby související se sítěmi jsou tvořené na základě různých závazků, přetrvávají nejen v čase, ale i v prostoru. V současné době je studium transnacionalizmu značně rozličné a vykazuje mnohost přístupů a názorových rovin (srov. Vertovec 1999).

Transnacionální optika mého výzkumu spočívá ve studiu procesu utváření vazeb migrantů a zprostředkovatelů mezi cílovou a zdrojovou zemí, toku statků, financí a informací, které ovlivňují charakter zarobitky. Lidé, kteří se stali v průběhu posledních let mými informátory a přáteli, jsou částečně roztržštěni mezi světem tady a tam – tzv. v třetím sociálním poli (Bhabha 1990). Z etnografického výzkumu jsou známy vazby Ukrajinců na majetek, osoby, nemovitosti, o přenášení statusu a reputace z imigrační do emigrační země (Pavlíková a Sládek et al. 2009; Кичак 2010; 2012). To je spojeno s procesem utváření vazeb

a vtažů mezi cílovou a zdrojovou zemí. Jakým procesem, to popisují v kapitole o zarobitce.

DISKUZE ANEB PROČ SYSTÉM NENÍ SYSTÉM A PROČ KLIENT NENÍ KLIENT

Vzájemná provázanost jednotlivých sociálních jednotek ve zprostředkovatelské síti je proměnlivá. Proměnlivost odráží postavení jedince v rámci sítě, dle počtu vazeb a uzlů, přes které se dostane ke zdrojům, jež by minimalizovaly rizika migrace – usnadnily ji a maximalizovaly její zisky – na následujících řádcích se budu zabývat pěti argumenty, které jsou obecně známé, a přesto prozatím nezaložily diskuzi na téma konceptuálního problému tzv. klientského systému. Jsou jimi síťový charakter zprostředkování, zarobitka jako proces, mnohost aktérů a praxi zarobitky, absence komunitárního způsobu života a absence exkluzivity typu zprostředkování přes zprostředkovatele.

Koncept je ve své podstatě nevyhovující z hlediska obou slov – klient i systém. O termínu klient je někdy pojednáváno v kritickém slova smyslu (např. Nekorjak 2009) a termín bývá nahrazen pojmem prostředník. Dovolují si argumentovat, že takový termín je stejně zavádějící, jako termín klient, jelikož rétoricky tvoří z klienta pasivního prostředníka, který pouze poskytuje část služeb na základě příkazů třetí, mocensky nadřazené osoby. To je problém i u slova klient, zvláště ve chvíli, kdy se celý akt zprostředkovávání proměňuje a klesá vliv organizovaného zločinu. Rovněž tak slovo klient – jako zákazník mafiána ztrácí na relevanci. Pojem podrobíme další kritice v následujících kapitolách.

ZAROBITKOVÁNÍ UKRAJINCŮ PROSTŘEDNICTVÍM SÍTÍ

Geografická situovanost předurčuje dnešní Ukrajinu k tomu, aby se stala významným koridorem z hlediska procesů pracovní migrace. Napomáhá tomu situace na ukrajinské státní hranici, která se vyznačuje nízkou úrovní kontroly a její geografickou polohou při hranici s Evropskou unií (Кичак 2010). Výslednicí tohoto stavu je nelegální i legální přeshraniční migrace především na území EU, a to prostřed-

nictvím několika kanálů, které budou níže rozebrány (srov. Lupták a Luptáková 2014).

Na úrovni analýzy nahlížím na kontakty mezi lidmi jako na síť. Migranti po příchodu do nové země zachovávají sociální vazby ze země původu a nejen to, zakládají zároveň sociální vazby v cílové destinaci, jiné vazby zanikají. Dle analýzy dat, kde se čteně objevuje důraz na sociální vazby, vyplývá, že síť, které zapříčínují reprodukci migrace z oblasti západní Ukrajiny, mají (což není překvapivé) dvojí charakter (srov. Granovetter 1973):

1. úzké sociální vazby – primární;
2. široké sociální vazby – sekundární.⁸

Primární vazby jsou vazby rodinné, které jsou poměrně stálé, sekundární vazby se však mění v závislosti na vnějších i vnitřních faktorech a motivacích jednotlivých aktérů. Jedná se o mechanismus, založený na známostech.⁹ Migrace Ukrajinců do České republiky je především migrací pracovní. K této migraci dochází prostřednictvím několika kanálů, které se kryjí se sítěmi a vazby v nich hrají významnou roli. Vazby jsou založeny na bázi důvěry, známostí, reciprocity. Jednání lidí v převážně rurálním prostředí západní Ukrajiny představuje prostor pro uplatnění primárních i sekundárních vazeb. V obou případech moji informátoři užívali své známosti založené na rodinných, nebo širších „známostních“ vazbách k tomu, aby se dostali na práci do České republiky.

„To je otázka blízkosti, u nás si všichni pomáhají. . . zavoláš třeba kamarádovi, jestli má čas, a on, pokud může, tak přijede. . . vezme auto, něco naloží a je to. . . Když potřebuješ na fušku, zavolám bratranci a on se poptá, a když je u něho v partě někdo nemocnej, on mi zavolá a já jedu. . . To je jednoduchý. . . No, a když potřebuje on, tak zas já pomůžu jemu. . .“ (Pan Z., Užhorod, říjen 2015)

Prvním kanálem je cesta za hranici prostřednictvím příbuzenské – primární sítě, druhým kanálem – snad nejvíce využívaným –

⁸ Tyto vazby jsem v minulých studiích nazval jako „úzké primární sociální vazby“ a „sekundární širší solidární vazby“ – pro účely této stati a následujících publikací budu užívat spíše primární a sekundární vazby, případně úzké a širší vazby pro snazší orientaci.

⁹ Pro srovnání lze v analytické rovině uvažovat o tzv. sítích podpory (např. Wellman a Wortley 1990).

je cesta za hranici přes prostředníka a třetím kanálem jsou oficiální cesty kvalifikované pracovní síly, příjezděcích do EU na základě tzv. modrých karet. Vedle toho existují ještě kombinace dalších postupů, jako například vyhledávání inzerátů na internetu nebo obvolávání nabídek z vyvěšených letáků na ulici, které ale nabízejí právě zprostředkovatelé (dle dotazníku,¹⁰ které jsem uskutečnil na Ukrajině a v Plzni v 88 % případech). Stejně tak ale i k navazování vazeb se zprostředkovatelem dochází v kombinaci „známostních“ postupů – tzv. „friends of friends“ – „drug druga“. Zaměřil jsem se zde na první dva kanály, neboť právě sociální vazby mohou být silným „pull“ faktorem.¹¹

Informátoři, kteří se k migraci rozhodli na základě doporučení svých příbuzných, kteří jsou v ČR již od 90. let, měli připravenou vhodnou půdu pro práci i bydlení. K vyřízení dokumentů, což je jeden z nejproblematictějších úkonů, využili dovedností své rodiny. To není nic nového, v minulosti se jednalo o řešení sloučení rodiny či dlouhodobého pobytu za účelem zaměstnání – nyní toto funguje zejména při krátkodobých vízech na pozvání (do 90 dnů). Toliko krátce k prvnímu kanálu, kde úzké primární vazby zajišťují určitou stabilitu migrace a poměrně bezpečí jejích aktérů. Investice do této migrace je nižší. Někdy se však rodinní příslušníci mnohdy obracejí na zprostředkovatele s žádostí o asistenci nebo půjčku – i když mají zázemí v ČR.

Kanál druhý se kryje se širší sekundární sítí. Touto sítí rozumím zejména fenomén zprostředkovávání pracovní migrace. Chce-li potencionální migrant jet na práci za hranici (za kordon), zeptá se svého známého, zda neví o někom, kdo by mu práci za hranicemi dohodil – obrací se tedy nejprve na svoji primární síť, a později rozšiřuje požadavky přes několik sociálních vazeb, dokud se mu nenavráti kýžené informace – díky kterým by dosáhl zdrojů –

¹⁰ Dotazníkové šetření představuje vedle kvalitativního výzkumu data (po pročištění) od 111 Ukrajinců, kteří jsou/byli na zarobitkách.

¹¹ V 60. letech 20. století byla představena push-pull teorie. Bogue (1963) a později Jansen (1969) a Lee (1969) zaměřili pozornost na determinanty, které ovlivňují rozhodování lidí migrovat. Vnější i vnitřní tzv. push and pull factors, které v sobě zahrnují rovinu sociální, ekonomickou, politickou a kulturní, ovlivňují povahu sítí napříč jednotlivými aktéry migrace.

investice rostou s počtem lidí zapojených do vyjednání. Jsou to zprostředkovatel, zaměstnavatel, koordinátor (článek mezi zprostředkovatelem, zaměstnavatelem a migrantem), přepravce ad. Požadavek prochází přes několik uzlů. Jedná se o složitý proces.

PROCES ZAROBITKOVÁNÍ

Zarobitka je nejen ekonomická činnost za hranicí, ale i soubor činností s migrací spjatých – bydlení, remitence, navazování, udržování a zánikání sociálních vazeb. Vedle toho je zarobitka součástí kulturních a sociálních praktik zakarpatských Ukrajinců již po století (srov. Uherek et al. 2008; Кичак 2012). Spíše než na systém zprostředkování zarobitky – hierarchizaci, funkci a strukturu – se tato studie zaměřuje na praxe, které jsou s cestou, pobytem a prací Ukrajinců v České republice spojené. Věnuji se procesu, který stojí za zarobitkou. Jaké praxe tvoří zarobitčan – zprostředkovatel – a další aktéři, aby zarobitka mohla být uskutečněna?

Celý proces zarobitkování lze charakterizovat čtyřmi kroky:

1. opouštění (zdrojové země) – „leaving“;
2. příjezd (do cílové země) – „arriving“;
3. adaptace (na prostředí cílové země) – „adaptation“;
4. vytvoření přeshraniční sítě (mezi zdrojovou a cílovou zemí) – „transnationalizing“.

Tyto kroky jsou pevně spjaty s vyvazováním se ze sociálních vazeb a navazováním vazeb nových. *Opouštění* zahrnuje hledání kontaktů na zprostředkovatele, navázání kontaktu a platbu za službu zprostředkování zarobitky a ve finále odjezd z Ukrajiny. Loučení s rodinou, zanechání dětí na Ukrajině, svěřením výchovy do rukou příbuzných.

Příjezdem se člověk dostává maršrutkou,¹² autobusem, případně vlakem do cílové země –

¹² Maršrutky jsou jedním z nejdůležitějších dopravních prostředků nejen na Ukrajině, ale i v dalších oblastech bývalého SSSR. Jedná se o způsob osobní přepravy, která nahradila po rozpadu systému veřejné dopravy autobusy. Běžně se maršrutky užívají i jako taxi. Provozovateli/řidiči těchto maršrutek mohou být zaměstnanci napojení na dopravní podnik nebo soukromníci. Existují i dálkové maršrutky, které převážejí lidi přes hranici.

Česka. Prochází kontrolou na hranicích. V cílové zemi se ubytovává a získává první zkušenosti s kontaktem s majoritou i ostatními zarobitčany – stává se tak převážně na privátních bytech (na ubytovnách se už Ukrajinci téměř neubytovávají). Dochází k rozšíření sociálních vazeb, nástupu do práce a získání prvních zkušeností. Zprostředkovatel zajišťuje rovněž přihlášení na cizineckou policii a legalizaci pobytu a dokumentů na Odboru azylové a migrační politiky Ministerstva vnitra a Cizinecké policie ČR. Pokračují platby – migrant nechce ztratit to, co příjezdem pomalu nabývá, a chce co nejvíce pracovat – ostatní úkony dělá zprostředkovatel a migrant mu za to platí nebo si to nechá strhnout ze mzdy.

O *adaptaci* lze hovořit nejdříve po prvním měsíci a získání první výplaty, nákupu dárků, komunikaci s majoritou, nutné k uspokojení svých potřeb. Výplata je řádně oslavena, část putuje na Ukrajinu v obálkách (přes maršrutky nebo linkové autobusy) či přes nebankovní společnosti typu Western Union. Rozšiřují se sociální vazby, a i když zprostředkovatel hraje stále velkou roli, některé věci si migranti vyřizují sami. Většinou ale nedojde k osamostatnění se do doby úplné integrace – a dokonce i v případech několik let usazených migrantů s trvalými pobyty jsou některé záležitosti řešeny přes zprostředkovatele.

Rozvoj transnacionální sítě zprostředkování je otázkou času a migranti ji vytváří nevědomky společně se zprostředkovateli. Tok informací o zarobitce, tok financí, dárků a zboží, tok lidí vytváří takovou síť napříč cílovým a zdrojovým prostorem. Právě zprostředkování poskytuje hybnou sílu, která udržuje celou síť v chodu. Bez zprostředkování zarobitky, od jejího začátku až ke konečné fázi, by síť nevznikla. Vedle toho je zde vše prostupující byznys, včetně přepravy osob pro jiné zprostředkovatele, převoz zboží přes hranice (zlato, alkohol, cigarety ad.).

Transformace celého zarobitkování v čase – jak o něm hovoří Čermáková (2008) nebo Uherek et al. (2004; 2008), je jen dalším dokladem nestálosti celého procesu a jeho obměn na základě podmínek, které mají vnější i vnitřní charakter.

PODMÍNKY VZNIKU ZAROBITKY A AKTÉRŮ

Pro Ukrajince se stává jednou z mála řešení svízelné situace v rodné zemi zarobitka, která vzniká za následujících podmínek:

1. při špatných sociálních a ekonomických podmínkách zdrojové země (sociální deprese, politická nestabilita a ekonomická recese Ukrajiny – srov. Čermák a Lupták 2015);
2. při existenci nabídek a poptávek služeb českých zaměstnavatelů;
3. při splnění povinností a dodržení práv, která ošetřují úředníci a policie;
4. při existenci sociálních vazeb migrantů – rodiny, přátel, známých;
5. při vazbách na zprostředkovatele a využití směny kapitálu – ekonomický za sociální a kulturní.

Aktérů v takovém zprostředkovávání zarobitky je tedy až několik desítek, mimo samotných zprostředkovatelů a migrantů i další subjekty – úředníci, pohraničníci, rodiny migrantů, zaměstnavatelé, policisté, sociální pracovníci ad.). Jedná se o spleť sociálních vazeb, která je neprůhledná a samotní migranti v důsledku zachování funkčnosti a anonymity této sítě mnohdy ani nevidí za první dvě tři vazby.

PROCES TRANSFORMACE ZPROSTŘEDKOVÁNÍ

„Klient, klienti, to říkaj jenom ty Zakarpatci, to ale nejsou ani Ukrajinci – oni jsou hlavně Rusíni, viš jako... oni to ale převzali taky z toho prostředí mafiánského, ale pletou to všichni dohromady... Nejprve to fungovalo tak, že sem lidi přijeli a prostě si sami hledali práci, nebyly víza, nic, normálně přijeli a makali... potom tu byla skupinka, která začala dělat kšefty, různý party... rozumíš, ale to jako nebyli jako mafiáni nebo, tak, jenomže když jeli domu, tak je různý chtěli ojebat... nejdřív jim nabízeli třeba auta koupit, to auto pak ale nejelo... potom různý další ojebávky... nakonec je i přepadávali atd. Oni

na to rychle přišli, jak se na ty Čechy bránit. . . měli taky svoje známý – tak třeba podívej se, oni různý lidi sem pašujou cigára, vozi holky, cenný kovy, na tom se bohatne, ne na nějaký práci, nějakých chudáků. No a tyhle ty bohatý a vlivný, fakt jako že mafiáni, začali nabízet ochrannou ruku – tomu se říká jako kryša [střecha – ochrana]. Oni pak byli jako jejich klienti. . .“ (Pan St., Stod, duben 2016)

V průběhu let dochází ke kvalitativním proměnám celého jevu. Ústupem organizovaného zločinu, zprísňením pravidel pro přístup migrantů třetích zemí na český trh práce a převládající orientací na byznys zprostředkovatelů došlo k jakési sekundární transformaci zprostředkování (klientského systému). Legislativní překážky dovozu lidí z Ukrajiny brání dovážet dostatek pracovních sil z Ukrajiny, čímž se nestačí uspokojit poptávka po pracovní síle, a tím se rovněž nevrací finanční náklady a úsilí vložené do celého podniku. Náklady se zvyšují, příjmy snižují. Mimo zprostředkování práce pro migranty ze zemí EU (Rumuni, Bulhaři) využívají zprostředkovatelé cesty migrantů z Ukrajiny k dovozu neproclených cigaret, alkoholu a cenných kovů, a to především v maršrutkách. Maršrutku užívají pro přepravu lidí, ale i komodit, se kterými je poté obchodováno nejen v České republice – celé zprostředkování, migrace a tok věcí na různá místa takto dostává transnacionální – globální charakter, a neuzavírá se tak do jednotné struktury a systému (srov. Grygar 2016).

VZTAHY AKTÉRŮ A KOMUNITA

Nejvýraznější, a také autorům známý, argument je otázka vazeb a komunity.¹³ Existuje předpoklad, že sociální systém je utvářen jednotkami sociálních jedinců – které jednájí v rámci sociálních vazeb, rolí a statusů. Svým jednáním se navzájem ovlivňují. V rámci migračních studií se o takových sociálních uskupeních často hovoří jako o komunitách. Vědci je komunita v obecné rovině konstruována jako soubor jedinců, kteří jsou provázáni vzájemnými vztahy a jejich jednání směřuje za určitým společným, zejména politickým, cílem. Jedná se o poměrně izolovanou jednotku,

¹³ Již slovo komunita je pojmem nesprávně užívaným a matoucím.

utvářející se na základě skupinové identity (srov. Handelman in Eriksen 2012, 78–86).

Ponechám-li stranou otázku etnické/národnostní identity,¹⁴ problém nastává ve chvíli, kdy dojde k důkladné analýze vztahů v rámci ukrajinské pracovní migrace – které jsou ze základu celého jevu – mocensky nerovné. Nejedná se o vztahy nastavené tak, aby lidé směřovali za stejným cílem, natož pak politickým. Vazby, sítě a otázku, lze-li Ukrajince nejen v Plzni považovat za komunitu, řešili Petr Vašát a Josef Bernard (2015). Přišli víceméně s nepřekvapujícím zjištěním, že Ukrajinci v rámci lokality netvoří komunitu ve smyslu vnitřně provázané etnické jednotky. Personální vazby jednotlivých členů výzkumného vzorku ze skupiny ukrajinských migrantů sahají maximálně do okruhu primárních, případně sekundárních vazeb, které užívají jako podporu při získávání zdrojů. U migrantů zarobitčanů nejsou tyto vazby vzdálenější než jeden dva uzly – dle znalosti prostředí a individuálního sociálního kapitálu. Zarobitčani tak v imigrační zemi znají kolektiv v práci, zprostředkovatele nebo jeho „partáky“ – prostředníky, výjimečně někoho mimo pracovní okruh. Jedná se tedy o dva až tři stupně¹⁵ vazeb – kolik zná lidí a přes kolik lidí se může dostat k určitému zdroji – informaci, financím, zaměstnání atd. Síť je založena na sociálních vazbách, ale produkuje zejména vazby ekonomické.

Důležitým je i subjektivní pocit souzájemnosti a vzájemnosti mezi zprostředkovatelem a jeho „lidmi“. Nicméně pokud každý sleduje své cíle a pokud většina času stráveného v imigrační zemi zabírá práce a odpracování velkého počtu hodin – časově tak není možnost rozšiřovat své vazby nad rámec pracovních vztahů, nebo jen velmi ojedinele. Zprostředkovatel nabízí práci, výdělek a služby za protislužbu – nejedná se tedy o natolik solidární podpůrnou síť, kde by probíhalo nezištné jednání směrem k jeho „lidem“.

¹⁴ Z tohoto důvodu neuvažuji o zprostředkovatelských sítích jako o etnické ekonomice (srov. Nekorjak 2006; 2009).

¹⁵ V rámci této analýzy je možné mluvit o tzv. centralitě, hustotě, blízkosti, mezilehlosti a stupni vrcholu ad. Pro mě jednoduše síť představuje souhrn interpersonálních vztahů (viz egocentrický přístup v SNA).

Opačné zkušenosti přinášejí déle usazení Ukrajinci. Tito lidé se zde seznámili s některými Čechy, někteří se dokonce usadili a pořídili si trvalé pobyty, hypotéky a auta na splátky, přesto se v některých případech – zejména, co se týká pobytových záležitostí pro své děti – obracejí na zprostředkovatele. V otázkách běžného života – služby, bydlení, volného času, se více obracejí na své známé – Čechy nebo na ostatní běžné Ukrajince.

Vztah daný mezi zarobitčany a jejich zprostředkovateli je jen z malé části založen na solidaritě. Pozorujeme spíše formu ekonomického svazku. Nicméně nejedná se, pozor, o etnickou ekonomiku (srov. Light a Gold 2000). Mocenská nerovnost, a dokonce mocenské boje ve jménu zisku jsou primární, ostatní se řeší tak, aby se ušetřil čas na práci, finanční náklady a rizika. Udržení neformálního ekonomického vztahu mezi migranty a jejich zprostředkovateli je přežitkem domovského prostředí, nicméně vazba, která odráží charakteristiku vazby zprostředkovatel-migrant je regulérním obchodním vztahem, a to minimálně pro zprostředkovatele – uživatele¹⁶ – pracovníky. Jak dokládají i následující výpovědi, jedná se o formu neformálního obchodního vztahu:

„Jako je to byznys, ale ne pro každého, to jen pro ně, my to jako berem, jak to je – nemůžeme to udělat jinak. Hlavně když můžeme být tady a pracovat...“ (Pan M., Plzeň, říjen 2014)

„Máme se líp než doma, to jako jo, ale ojebají nás hodně, furt...“ (Pan Va., Plzeň, listopad 2014)

Bližší znalost drug druga, která by zakládala pevné, systémové – komunitní vazby zde neexistuje i z dalších důvodů.

Jedním z těch zásadních je samotná povaha organizace pracovní migrace – a její konkurenční charakter. Jelikož se jedná o mikroekonomické prostředí směny služeb a peněz, je více než žádoucí konkurenceschopnost. Ta panuje mezi jednotlivými zprostředkovateli do té míry, že dochází k vymezování se oproti druhým ukrajinským zprostředkovatelům. To odráží fakt, že Ukrajinci netvoří žádný clientský systém, ale že se jedná o mikroekonomickou síť, která je výsledkem adaptace na

nové prostředí – je jistou formou integrace pro migranty, formou neformálního obchodního vztahu pro zprostředkovatele.

V návaznosti na toto se objevuje potvrzení, že ukrajínští pracovníci v Plzni skutečně nevytvářejí komunitu¹⁷ – jednotnou skupinu se společnými zájmy a závazky. Tyto zájmy jsou rozmístěny různě mezi různé malé, poměrně oddělené skupinky – mimo jiné také dle toho, z jaké lidé pocházejí oblastí (kraje) na Ukrajině. Informátoři často popisují, že se jednotliví Ukrajinci z různých oblastí nemají příliš v lásce.

„Zakarpatici, to jsou takový, bych řekl skotáři, víš...oni jsou nekulturní, taký vesničaní...“ (Pan I., Plzeň, duben 2016)

„Lidi z Ivana nemají moc rádi Zakarpate...“ (Pan L., Praha, říjen 2016)

„Ve Lvově, to jsou takový extra...oni si myslěj, že jenom oni jsou ty pravý Ukrajinci...“ (Pan Z., Plzeň, květen 2015)

„Oni jsou za téma horama, to nejsou ani Ukrajinci, to jsou Rusíni a Maďari nějaký...“ (Paní E. o zakarpatských Ukrajincích, Plzeň, září 2016)

MÍRA EXKLUZIVITY

Poslední zmínkou k „protisystémové“ argumentaci celého zprostředkovávání pracovní migrace je fakt, že praxe, kterou vytvářejí ukrajínští zprostředkovatelé, není ojedinělá. Tato praxe na stejných principech je více než výsledkem specifické aktivity ukrajinských „mafianů“ v České republice, výsledkem globalizovaného kapitalistického trhu práce – kdy poptávka po dynamické, adaptabilní a hlavně masové pracovní síle vytváří nabídku takové pracovní síly.

V období tzv. ekonomické krize došlo k omezení přístupu na pracovní trh primárně pro cizince ze třetích zemí. Občané zemí EU měli přístup na trh otevřený. Následoval nekontrolovatelný pohyb rumunských a bulharských pracovníků na pozice, které dříve tradičně obsazovali Ukrajinci. Nyní se situace zdá stále stejná – pokračuje nabírání pracovníků v zemích EU a jejich zaměstnávání přes ukrajinské zprostředkovatele – z důvodu

¹⁷ To ale s ohledem na početnost a rozptýlenost (i v městském prostředí) dané skupiny patrně vůbec nejde.

¹⁶ Firma, kde pracovníci vykonávají práci.

snadnějšího zisku, menších nákladů a externalizace rizik. Přesto je zde tlak firem na nábor pracovníků z Ukrajiny – viz Program Ukrajina A (B), či prohlášení Svazu průmyslu a obchodu o nutnosti přijetí velkého počtu zahraničních pracovníků.

V neposlední řadě v jiných státech dokládají studie podobný způsob náboru pracovní síly (např. Marques a Gois 2007; Borenkova 2012) – jakýsi další klientský systém. Vedle toho legální pracovní agentury a subdodavatelé práce v dnešní době využívají stejnou praxi jako ukrajinští zprostředkovatelé – zajišťují ubytování, práci, dávají zálohy, nevyplácejí stoprocentní částky za odvedenou práci, omezují své pracovníky a prekarizují zahraniční i domácí dělníky, a to vše formálně, institucionalizovaně a legálně. Jedná se o vykořisťovatelské praktiky zakotvené a v podstatě schválené v legislativě i migrační politice státu. Praxe vykonávaná zprostředkovateli není exkluzivní. To zakládá, spolu s výše diskutovanými případy, argument, že koncept klientský systém jako specifická forma organizace práce Ukrajinců v Čechách není vhodný.

ZÁVĚR

Stat' odkazuje na to, proč je dosavadní koncept klientského systému empiricky nepoužitelný k analýze pracovní migrace. Nevystihuje pravou povahu vazeb a charakter zprostředkování. Pojem systém sám o sobě vytváří rétoricky dojem stabilního, neporazitelného a nezměnitelného „protihráče“ a vnáší do studia ukrajinské pracovní migrace zmatek. Bylo ukázáno proč a z jakých pozic lze na základě obecně známých faktů koncept revidovat. Toto nejsou argumenty, jak by mohlo být oponováno, k zavrnutí současných poznatků o zprostředkovávání, ale k alternativnímu pohledu na pojmový a konceptuální aparát celé věci. Stat' se, spíše než cokoliv jiného, pokouší vyvolat diskuzi na toto téma.

Z logiky věci tak zkusme vzít v potaz, že je nevhodné nahlížet na zprostředkovávání migrace jako na systém. Konstruuji zde mikro/mezo ekonomické směny služeb a uzavřený kruh závazků sdílený aktéry napříč širokou přeshraniční sítí s rozvolněnou strukturou a mocensky nevyrovnanými vztahy.

Toto se navíc odehrává paralelně v několika desítkách tisících případů zprostředkování migrace do České republiky z Ukrajiny a dalších států, předně Balkánu (Rumunsko, Bulharsko) a bývalého Sovětského svazu. Nabízím tak alternativu, která není, a rozhodně ani neaspiruje na to být finální verzí prozatím nejasného konceptu ustaveného před lety v české sociální vědě. Pokouším se o to s vědomím, že je zde stále mnoho neznámých. S vědomím toho, že téma pracovní migrace s rozvojem ekonomiky zdrojových i cílových zemí migrace a postupující globalizací bude nadále narůstat a pochopení praxí, jejich analytické uchopení, a zejména jejich správná interpretace je více než důležitá nejen pro sociální vědu.

PODĚKOVÁNÍ A ZDROJE PODPORY

Děkuji za cenné konzultace svému školiteli, své ženě a nejvíce děkuji svým informátorům. Příspěvek je podpořen z projektu SGS-2016-061.

POUŽITÉ ZDROJE

- Augé, Marc. 1999. *Antropologie současných světů*. Praha: Atlantis.
- Baršová, Andrea, a Pavel Barša. 2005. *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*. Brno: Mezinárodní politologický ústav.
- Basch Linda, Nina G. Glick a Christina G. Schiller. 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Post-colonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. London: Routledge.
- Baumann, Gerd. 1996. *Contesting Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Belková, Oksana. 2013. „Vynucené cestování strojem času – zpět do poddanství.“ *Migraceonline*. Viděno 20. října 2016. <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/vynucene-cestovani-strojem-casu-zpet-do-poddanstvi>.
- Bhabha, Homi K. 1990. „DissemiNation: Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation.“ In *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha, 291–322. New York: Routledge.
- Bogue, Donald Joseph. 1963. *Techniques and Hypotheses for the Study of Differential Migration: Some Notes from an Experiment with U. S. Data*. International Population Conference. London: UNESCO.
- Boissevain, Jeremy. 1979. „Network Analysis: A Reappraisal.“ *Current Anthropology* 20 (2): 392–394.
- Borenkova, Anna. 2012. *The Role of Social Capital in Integration of Russian-Speaking Immigrants to Hungarian Labour Market*. Rkp. diplomové práce. Budapest: Central European University.

- Bourdieu, Pierre. 1980. *The Logic of Practise*. Stanford: Stanford UP.
- Castles, Steven, Hein de Hass a Mark J. Miller. 2014. *The Age of Migration: International Population Movements in The Modern World*. London: Palgrave Macmillan.
- Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Cambridge: Blackwell.
- Čermáková, Dita. 2008. „Klientský systém a jeho specifika.“ In *Nelegální ekonomické aktivity migrantů: Česko v evropském kontextu*, ed. Dušan Drbohlav, 167–175. Praha: Karolinum.
- Černík, Jan. 2004. „Migrační potenciál SSSR, Ukrajina, Moldavsko, Bělorusko, problematika ekonomické migrace.“ In *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*, eds. Zdeněk Uherek a Renata Weinerová, 68–90. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Černík, Jan. 2005. „Klientský systém jako quasi-feudalismus v Česku.“ *Migrace online*. Viděno 25. listopadu 2016. <http://www.migraceonline.cz/e-knihovna/?x=2197596>.
- Černík, Jan, Tereza Hulíková, Vlastimil Vintr a Roman Křištof. 2005. „Pilotní výzkum prostředí obchodu s lidmi na území České republiky.“ IOM. Viděno 26. října 2016. <https://www.iom.cz/publikace-vyzkum/publikace/pilotni-vyzkum-prostredi-obchodu-s-lidmi-na-uzemi-ceske-republiky-07-2005>.
- Červinka, Ondřej. 2004. „Ukrajinská pracovní migrace v České republice: Případová studie.“ In *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*, eds. Zdeněk Uherek a Renata Weinerová, 111–161. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Drbohlav, Dušan, a Zdeněk Uherek. 2007. „Reflexe migračních teorií.“ *Geografie* 112 (2): 125–141.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2012. *Etnicita a nacionalismus: Antropologické perspektivy*. Praha: SLON.
- Fedyuk, Olena. 2006. „Ukrainian Labour Migrants: Visibility Through Stereotypes.“ *Migrace online*. Viděno 11. září 2016. http://aa.ecn.cz/img_upload/79a33131c9c4293e0fceb50bfa263ef/OFedyuk_Ukrainian_Labour_Migrants_CZE.pdf.
- Finn, Anna. 2013. „Ukraińska imigracja w Stanach Zjednoczonych: Charakterystyka ogólna.“ *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny* 4: 33–57.
- Fonseca, L. Maria, Sónia Pereira a Malheiros Esteves. 2014. „Migration of Ukrainian Nationals to Portugal: Changing Flows and the Critical Role of Social Networks.“ *Central and Eastern European Migration Review* 3 (1): 115–130.
- Granovetter, S. Marc. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (2): 1360–1380.
- Grygar, Jakub. 2016. *Děvušky a cigarety: O migraci, hranicích a moci*. Praha: SLON.
- Hejnal, Ondřej, a Jiří Mertl. 2013. „Metafory, bezdomovci a média: Metodologický nástin využití analýzy metafor a podpůrného softwaru (Maxqda a Antconc).“ *AntropoWebzin* 4/2013: 145–153.
- Hugo, Greame. 1983. „Village – Community Ties, Villages Norms, and Ethnic and Social Networks: A Review from Evidence from the Third World.“ In *Migration Decision Making*, eds. Gordon F. Dejong a Robert W. Gardner, 186–224. New York: Pergamon.
- Jansen, Clifford. 1969. „Some Sociological Aspects of Migration.“ In *Migration*, ed. John A. Jackson, 47–57. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Кичак, Оксана. 2010. „Социальный портрет сысчаного закарпатского мигранта.“ In *Историчні Студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*, ed. Игор М. Лихтей, 136–150. Ужгород: Ліпа.
- Кичак, Оксана. 2012. *Трудова міграція українців Закарпаття на початку XXI століття та її культурно-побутові наслідки*. Ужгород: Гражда.
- Lakoff, George, a Mark Johnson. 2002. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Lee, S. Everett. 1969. „A Theory of Migration.“ *Demography* 3: 47–57.
- Leontieva, Yana, ed. 2006. „Menšinová problematika v ČR: Komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové).“ *Sociologické studie* 10 (2006). Praha: Sociologický ústav.
- Leontieva, Yana, a Mirka Nečasová. 2009. „Kulturně blízcí? Integrace přistěhovalců ze zemí bývalého Sovětského svazu.“ In *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*, eds. Miroslava Rákozyová a Robert Trbola, 117–160. Praha: SLON.
- Light, H. Ivan, a Steven J. Gold. 2000. *Ethnic Economies*. San Diego: Academic Press.
- Livinský, Oleksa, a René Kočík. 2003. „Ukrajinská Odysea.“ *Člověk v tísní – News letter*. Viděno 26. října 2016. <http://www.infoservis.net/art.php?id=1069232781>.
- Lupták, Milan, a Marína Luptáková. 2014. „Stav ochrany ukrajinské státní hranice a procesy nelegální tranzitní migrace: Sociálně-politické aspekty problematiky.“ *Oborový portál pro BOZP*. Viděno 26. října 2016. <http://www.bozpinfo.cz/josra/josra-migrace/migrace-hranice-ukrajiny.html>.
- Малиновська, А. Олена. 2011. *Трудовоміграція: соціальні наслідки та шляхи реагування*. Київ: НІСД.
- Marques, J. Carlos, a Pedro Gois. 2007. „Ukrajinská migrace do Portugalska: Jak se z něho zrodila jedna ze tří největších skupin přistěhovalců.“ *Migrace online*. Viděno 17. prosince 2016. <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/ukrajinska-migrace-do-portugalska-jak-se-z-niceho-zrodila-jedna-ze-tri-nejvetsich-skupin-pristehovalcu>.
- Massey, S. Douglas, Rafael Alacrón, Jorge Durand a Hernando Gonzáles. 1987. *Return to Aztlan: The Social Proces sof International Migration from Western Mexico*. Berkley: University of California Press.

- Mills, W. Charles. 2008. *Sociologická imaginace*. Praha: SLON.
- Mitchell, Clyde. 1974. „Social Networks.“ *Annual Review of Anthropology* 3 (1): 279–299.
- Nekorjak, Michal. 2006. „Klientský systém a ukrajinská pracovní migrace do České republiky.“ *Sociální studia* 3 (1): 89–109.
- Nekorjak, Michal. 2009. *Mezivrstvy: Organizované zaměstnávání migrantů z Ukrajiny v České republice*. Rkp. autoreferátu dizertační práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Parsons, Talcott. 1991. *The Social System*. London: Routledge.
- Pavlíková, Eva, a Karel Sládek, eds. 2009. *Sociální situace a religiozita ukrajinských migrantů v ČR*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Rumpík, Viktor. 2015. „Махинації це я не...: Klientský systém v České republice a jeho současná transformace.“ *Lidé města* 17 (1): 109–136.
- Steiner, Jakub. 2004. „Ekonomie sociálního vyloučení.“ In *Romové, kulturologické etudy (etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*, eds. Marek Jakoubek a Tomáš Hirt, 218–229. Plzeň: A. Čeněk.
- Stojanov, Robert, Wadim Strielkowski a Dušan Drbohlav. 2012. „Pracovní migrace a remitence: Současné trendy v době ekonomické krize.“ *Geografie* 116 (4): 375–400.
- Szaló, Csaba. 2007. *Transnacionální migrace: Proměny identit, hranic a vědění o nich*. Brno: CDK.
- Uherek, Zdeněk, Nikola Valášková, Kateřina Plochová a Mikuláš Mušinka. 2004. „Pracovní migrace ze Zakarpatské Ukrajiny do ČR.“ In *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*, eds. Zdeněk Uherek a Renata Weinerová, 91–110. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Uherek, Zdeněk, Zuzana Korecká a Tereza Pojarová, eds. 2008. *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: Vybrané případy významných imigračních skupin v České republice*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Vašát, Petr, a Josef Bernard. 2015. „Formování komunit, nebo sociální integrace? Analýza personálních sítí ukrajinských imigrantů v Plzni.“ *Sociologický časopis* 51 (2): 199–225.
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Vertovec, Steven. 1999. „Conceiving and Researching Transnationalism.“ *Ethnic and Racial Studies* 22: 447–462.
- Vertovec, Steven. 2009. *Transnationalism*. London: Routledge.
- Votýpka, Milan, a Branislav Stefanča. 2005. „Ekonomie sociálního vyloučení na příkladu romské osady Patoracká u obce Rudňany.“ In *Argonauti za obzorem Západu*, eds. Lukáš Lenk a Michal Svoboda, 127–134. Plzeň: AntropoWeb.
- „Výzkum obchodu s lidmi především za účelem nucené práce.“ 2005. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky. Viděno 22. října 2016. <http://www.mvcr.cz/soubor/dokumenty-kriminalita-intermundia-pdf.aspx>.
- Wellman, Barry, a Scott Worthley. 1990. „Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support.“ *American Journal of Sociology* 96 (3): 558–588.